

ДОСВІД ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Саппа Ганна-Марія Миколаївна

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

annsapik@mail.ru

При розробці соціальної технології професійної орієнтації учнівської молоді потрібно використовувати світовий досвід професійної орієнтації, враховуючи водночас специфіку соціально-економічних умов нашої країни. Огляд світового та вітчизняного досвіду ми будемо робити під кутом зору впровадження соціальних технологій в сферу профорієнтаційної діяльності.

Попередньо розглянемо поняття, окремі аспекти, структурні елементи соціальних технологій. У сучасному розумінні технологія – це складна динамічна система артефактів (штучних приладів, інструментів, що були створені людиною для перетворення навколишнього середовища), процесів виробництва, ресурсних джерел, підсистем соціальних наслідків, управління, фінансування тощо [1, с.212.]. В науці про суспільство категорія «технологія» набуває змісту «соціальних технологій».

За думкою одного з “батьків” концепції соціальної технології в західній соціології К. Поппера, соціальні технології – це застосування теоретичних навичок соціології в практичних цілях. К. Поппер розрізняє два види соціальних технологій: “часткову” і “холиску”, або “утопічну”. Остання прагне перепланувати і, відповідно, перетворити суспільство в цілому, за один прийом, революційним шляхом. Вона, вважає Поппер, не здатна запобігти небажаним наслідкам соціальних перетворень. Часткова соціальна технологія відрізняється не тільки масштабом цілей і справ, але і тверезістю в постановці цілей, розумінням того, що може і не може бути досягнуте за допомогою наявних засобів, обліком можливих негативних наслідків, обережністю і поступовістю перетворень, постійним їх контролем, що дає можливість переглянути і скорегувати в разі потреби як задані цілі, так і теоретичні принципи, на яких ґрунтуються цілі, вчасно ліквідувати негативні наслідки початих перетворень, якщо вони виникнуть [2].

За думкою В.Г. Афанасєва, соціальна технологія – це «елемент механізму управління і засіб перекладу з абстрактної мови науки ... на конкретну мову ... досягнення запланованих цілей» [3, с.285.]. З точки зору Н. Стефанова, – це «діяльність, в результаті якої досягнуто заплановану мету і змінено об’єкт діяльності» [4, с.182]. М. Марков розуміє під соціальною технологією «засіб реалізації ... складного процесу шляхом розділення його на систему

послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які виконуються однозначно» [5, с.48.]. А. Зайцев говорить про соціальну технологію як про «сукупність знань про засоби організації соціальних процесів, самих дій, які дозволяють досягнути запланованої мети» [6, с.95].

Технологічний підхід у сфері будь якої діяльності спирається на певній обґрунтованості, насамперед визначені алгоритму діяльності. Алгоритм це певна послідовність дій, яка попередньо зафіксована і з високою вірогідністю гарантує досягнення бажаного результату. Соціальні технології досліджуються як алгоритмічні конструкції, що представляють собою засоби вирішення практичних задач. Вони містять систему пізнавальних процедур (соціально-діагностичні заходи) і практичних дій (організаційно-управлінські заходи), що спрямовані на зміну соціальних об'єктів у відповідності до заданих цілей, оптимізацію людських ресурсів. Подшивалкіна В.І. також вказує, що соціальна технологія існує у двох формах: як програма, що містить процедури та операції (засоби та способи діяльності), так і сама діяльність, що побудована у відповідності до цієї програми [7].

Таким чином, поняття «соціальна технологія» передбачає наявність програми (алгоритму) дій у соціальних системах. В цьому понятті міститься принцип єдності (синтезу) системної (формальної) і діяльнісної (змістовної) складових. Соціальна технологія – це і діяльність (процес), і система норм (порядок), у відповідності до якої перша вибудовується впорядковується. Об'єктом соціальних технологій виступають люди, групи, організації, інститути, соціальна взаємодія. Результатом соціальних технологій є відтворення соціальних (колективних, організованих) форм життєдіяльності індивідів, вирішення начальних соціальних проблем, протиріч, усунення дисфункцій. Отже, соціальна технологія являє собою системну сукупність методів зміни стану і властивостей соціальних об'єктів чи зміни соціальної ситуації для досягнення певної заздалегідь визначеної цілі.

Як зазначають окремі автори [8, с.24.], до ознак, що характеризують структуру соціальної технології, відносять: а) алгоритм діяльності (послідовність кроків); б) стандарт діяльності (визначені процедури дій); в) послідовність операцій; г) логіку вирішення конкретної соціальної проблеми.

Соціальні технології слід розуміти як систему, яка включає в себе наступні елементи:

- соціальні артефакти (норми, цінності, уявлення), які визначають організаційні межі людської діяльності;
- діяльність, що здійснюється у відповідності до запланованих процедур і операцій;
- ресурсні джерела (матеріальні, інформаційні, фінансові, інтелектуальні, кадрові);
- наукову підсистему, яка здійснює комплекс заходів соціально-діагностичного, прогностичного, експертного, консультаційного характеру;

– управлінську підсистему, що встановлює пріоритети соціально-технологічного впливу, організує наукові дослідження, здійснює планування, координацію, узгодження дій з реалізації проекту;

– соціальні наслідки, результати діяльності; оцінку результатів;

– взаємодію з іншими технологіями.

Отже, соціальна технологія – це гнучка система, що розвивається і трансформується в залежності від динаміки соціальних відносин, їх здатності забезпечувати необхідний рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, реалізацію інтересів людей. Вона не може бути спрямована тільки на формування визначених стереотипів свідомості, зразків і установок поведінки, але повинна діяти на засадах принципу зворотних зв'язків. Люди – це суб'єкти зі свідомістю, які не пасивно інтеріоризують суспільні норми і цінності в процесі соціалізації, а діють як активні соціальні агенти, усвідомлюють необхідність соціального вибору.

Соціальна технологія в профорієнтаційній діяльності, на нашу думку, включає наступні напрямки:

– *педагогічні технології* – профінформація та профвиховання, що включає в себе викладання у навчальному процесі занять з вибору професії, проведення зустрічей з представниками різних професій, організація екскурсій на підприємства. Мета – створення реального уявлення про світ професій в цілому, усвідомлення змісту і якісних особливостей основних професій;

– *психологічні технології* – профдіагностика, профконсультація та профвідбір, що здійснюється за допомогою тестів, профдіагностичних методик для поглибленого дослідження індивідуальних якостей особистості. Мета – допомога в професійному самовизначенні, засновану на індивідуальному вивченні особистості та цілеспрямованому психолого-педагогічному впливу на учнів;

– *практичні технології* – профадаптація, яка реалізується за допомогою виробничих практик на підприємстві, занять в майстернях, співпраці з підприємствами, професійними школами, освітніми закладами. Мета – створення умов для здобуття професійного досвіду;

– *змішані технології* – включають в себе деякі елементи психологічних, педагогічних або практичних технологій;

– *комплексні технології* – сукупність психологічних, педагогічних та практичних технологій.

Суб'єктами профорієнтаційної діяльності, на наш погляд, є – вчителі, психологи, профконсультанти, профрадники та громадські і державні організації (школа, біржа праці, бюро профконсультації, підприємства).

Аналіз світового досвіду профорієнтаційної діяльності буде здійснюватися опираючись на напрямки профорієнтаційних технологій та суб'єктів цієї діяльності. Зазначимо, що рух у напрямку організації професійної орієнтації, який зародився в кінці XIX – на початку XX ст. був спричинений потребами суспільства, зумовлений соціально-економічним розвитком держав, та наслідком цього й збільшенням кількості професій, якими могла оволодіти не кожна людина.

Першими технологіями профорієнтації в кінці XIX з'являються психологічні – початок методичного забезпечення професійної орієнтації. Так, у 1883 р. дістав схвалення запропонований англійським психологом Ф. Гальтоном метод психологічного дослідження за допомогою тестів. З метою вивчення психофізіологічних відмінностей людей, учений скориставшись з проведення в Лондоні Міжнародної виставки медичного обладнання і методів охорони здоров'я (1894 р.), організував обстеження фізичних, фізіологічних, психічних особливостей її відвідувачів за сімнадцятьма показниками. З 1896 р. для дослідження індивідуальних психологічних особливостей метод Ф. Гальтона широко використовував французький психолог А. Біне. Описані методики застосовувалися і в професійній орієнтації [9, с.12-13].

На початку XX ст. в США, Англії, Німеччині було вперше організовано довідково-інформаційні бюро для молоді при біржах праці, їх діяльність вважають початком профорієнтаційного руху. Зазначимо, що перше з них, «Бюро орієнтації для надання допомоги підліткам у визначенні їх життєвого шляху», засноване в Бостоні в 1908 р. професором Гарвардського університету Ф. Парсонсом. Аналогічне бюро в 1910 р. було створене в Нью-Йорку. Основними напрямками роботи бюро були: поради молодим людям щодо вибору професії і шляхів подальшого навчання; діагностика здібностей молоді і зіставлення їх з вимогами до професій; інформаційно-методичне забезпечення процесу професійного самовизначення. Бюро в Джемстоуні, яке, крім звичайних послуг (профінформації, профконсультації, профдіагностики), виконувало ще й такі функції: допомагало учням знайти заняття під час канікул і в позашкільний час; обліковувало учнів, які залишали школу до закінчення повного курсу; взаємодіяло з батьками щодо питань вибору майбутньої професії їхніх дітей.

В Англії було прийнято закон, що надавав право шкільній адміністрації відкривати установи, в яких учні могли б одержати допомогу у виборі професії порадою або довідкою практичного характеру. Так звані «комітети порад» прагнули співпрацювати з учнями та їх батьками.

Необхідно зазначити, що в тогочасній Швейцарії профорієнтаційна діяльність включала в себе елементи педагогічних та психологічних технологій. Про це свідчить перелік заходів, що

проводили в країні для підвищення ефективності профорієнтаційної роботи: методичний огляд учнів у випускних класах. Професійні працівники і лікарі готували перелік фізичних та інтелектуальних якостей, потрібних для певних видів ремесла, а також визначали труднощі і переваги, характерні для різних професій; спеціальна інформаційна підготовка дітей у формі лекцій і бесід, ілюстрованих за допомогою таблиць, діапозитивів, кінематографа; проведення різноманітних екскурсій. Спеціальний інспектор мав стежити за професійним навчанням учнів, підтримувати контакти з батьками [10, с.44]. Звертаємо увагу на те, що в закладах мав бути спеціаліст, який повинен організовувати профорієнтаційну діяльність.

Під час першої світової війни (1914 – 1918 р.р.) професійна орієнтація фактично зводилася до визначення придатності людей до служби в окремих родах військ. Пізніше в США для розв'язання цього питання було створено перший варіант так званого групового тесту, відомий у наш час як батареї тестів «Альфа» і «Бета».

У Німеччині, у зв'язку з потребою посилити профвідбор, у 1922 р. було прийнято закон про систему профорієнтації і профконсультації, згідно з яким було затверджено положення, що визначало принципи керівництва цією системою. Бюро профконсультації повинні були: організовувати підготовку підлітків до вибору професії, для цього підтримувати тісний зв'язок зі школою; надавати інформацію, що стосувалася вибору професії, як під час вступу у професійне життя, так і зміни професії; проводити психологічні дослідження; до рекомендацій додавати направлення на роботу чи на професійне навчання [11,с.45].

Таким чином, професійна орієнтація на початку XX ст. мала закінчений цикл: від попередньої підготовки молоді і діагностики до фактичного працевлаштування. З часом, служби професійної орієнтації починають орієнтуватися на учнівську молодь, яка після навчання повинна була включатися в трудову діяльність. Водночас, як зазначає С. Дармодехін, професійна орієнтація була короткочасною, відразу робився висновок про відповідність індивіда вимогам до тієї чи іншої професії, підготовлений на основі тестових досліджень і бесіди зі спеціалістом. Вибір професії не вважався проблемою школи, тому її контакти з позашкільними службами були обмеженими [12].

У другій половині XX ст., в профорієнтаційній роботі починають активно використовувати, як психологічні, так і педагогічні технології. Так, у шкільні навчальні плани почали вводити спеціальні дисципліни: у Франції – технологію, в Австрії – політехнічний курс, у США, Англії – основи вибору професії, в Японії – курс ознайомлення зі світом професії і праці [12]. Зауважимо, що в 70-ті роки в окремих країнах питання професійної орієнтації намагалися включити в зміст інших дисциплін, але це не дало позитивних результатів через некваліфікованість вчителів в цьому питанні та труднощів, зумовлених традиційною

структурою навчальних програм. Цей момент треба враховувати, при вирішенні проблеми професійної орієнтації в нашій країні.

Яскравим прикладом використання комплексної профорієнтаційної технології, яка включала в себе – сукупність психологічних, педагогічних та практичних технологій є організація профорієнтації з учнівською молоддю в ФРН. Профорієнтаційна робота є невід’ємною частиною навчального процесу ФРН вже багато років, їй надається велике значення з боку держави і сьогодні. Співпраця між біржами праці й школами в Німеччині була врегульована з 1971 році Постановою Конференції Міністрів Культури. Згідно з цією Постановою було узгоджено між Міністрами культури земель і Федеральним відомством праці, що школа надаватиме учням основні знання про світ економіки і праці. Це завдання здійснювалося на заняттях з вибору професії. Біржі праці зобов’язувалися до співпраці з школами (відвідувати заняття з вибору професії та брати участь у їх проведенні).

Отже, профконсультанти профінформаційних центрів при біржах праці у ФРН беруть активну участь у навчальному процесі: проводять заняття та індивідуальні консультації. Учні, відповідно, також відвідують профінформаційні центри класом, окремо або з батьками. Там вони можуть подивитися фільми, одержати різні брошури, отримати інформацію про розташування місця навчання та пройти тестування. Окрім того, учні шкіл відвідують підприємства, щоб створити собі краще уявлення про світ праці. Саме з цією метою проходять учні виробничу практику. Ця практика впроваджувалася на підставі Наказу Міністрів Культури з 1977 року. Відповідно до цього практику вводили у 8-му класі основної школи, а також у 9-му класі реальних шкіл. Практику проводили в межах предмета економіка/політика. Дозволялося також проводити практику у першому півріччі випускного класу.

Комплексна профорієнтаційна технологія існувала у Болгарії. В країні було створено цілісну державну систему професійної орієнтації, що ґрунтувалася на принципі єдності всіх зацікавлених установ та організацій. У структурі трудової підготовки молоді болгарські вчені виділяли дві сторони: дидактичну (оволодіння конкретною професією, набуття професійного стилю) і виховну (формування мотивів успішного вибору професії, готовності до праці).

Структура професійної орієнтації схожа на вітчизняну; вона включала профінформацію, профконсультацію, профвідбір, і психолого-педагогічну просвіту. Передбачала кілька етапів, пов'язаних з різною за характером і змістом діяльністю: перший етап – робота з дітьми дошкільного віку; другий – з учнями I-III класів; третій – з учнями IV-VIII класів; четвертий – з учнями IX-X класів; п'ятий – XI класи; шостий – з учнями XII класів. Звертаємо увагу на чітке розмежування профорієнтаційної роботи за віковими категоріями, що свідчить про діяльний підхід до врахування психологічних особливостей школярів. Починаючи з третього етапу, школярів ознайомлювали з конкретними видами праці, широко використовували засоби

профінформації як на уроках з окремих предметів, так і в позакласній роботі. У процесі навчання на четвертому етапі різко змінювалося співвідношення між загальноосвітньою, політехнічною і професійною підготовкою. Школярам XI класів було забезпечено єдину для всіх загальнопрофесійну підготовку, що передбачала засвоєння знань з машинобудування й автосправи, електротехніки й електроніки, автоматики й обчислювальної техніки, етики праці і права. Учні XII класів працюють в умовах конкретного виробництва і за конкретною спеціальністю. У цей період школярі є учнями-стажерами, беруть участь у виробництві на робочих місцях як повноцінні члени бригади і виготовляють продукцію, набувають виробничого досвіду, адаптуються до норм, правил, цінностей робітничого класу. Таким чином школярі пізнають професію набагато краще, ніж звичайне теоретичне ознайомлення з нею. Втім зазначимо, що в країні спостерігалася тенденція до орієнтації школярів лише на професії виробничого характеру; професійна орієнтація на професії, які потребують високоінтелектуальних здібностей, відходила на другий план [12].

В Польщі центрами професійної орієнтації були районні і воєводські професійні консультації, в яких працювали спеціалісти різних профілів: психологи, соціологи, лікарі. Фахівці забезпечували школи спеціальною інформацією, велику увагу приділяли поповненню кабінетів професійної орієнтації методичними матеріалами, організації днів техніки, конкурсів на краще знання професії, допрофесійній підготовці. У школах Польщі велику увагу приділяли вивченню особистості для організації профорієнтаційних заходів. В особових справах учнів фіксувалися дані про них на основі спостережень вчителів, а також результати досліджень лікарів, психологів, профконсультантів. Таким чином, особова справа учня включала такі документи: сімейний листок учня (заповнював класний керівник на підставі бесіди з батьками); шкільний листок, що містив дані про успіхи в навчанні, а також про участь у позакласних заняттях; листок фізичних здібностей і стану здоров'я; психолого-педагогічний листок, призначений для запису результатів спеціальних досліджень; листок шкільних і професійних консультацій [13].

Широкомасштабністю відзначається система професійної орієнтації в Англії, центральною ланкою якої є особистість школяра. В країні функціонують служби професійної шкільної орієнтації «Гайданс», проблемами якої опікуються також бюро з питань працевлаштування молоді. Профорієнтаційну роботу з учнями В Англії розпочинається з їх вступом до середньої школи (у віці 11 років) і вибором диференційованого варіанта освіти з академічним або практичним нахилом. Допомагають школярам у виборі майбутньої спеціальності профконсультанти, які входять до штату школи і працюють з дітьми після уроків. Програмою з профорієнтаційної роботи передбачено спеціальні лекції і бесіди про професії, перегляд фільмів. Школярі проходять діагностування за допомогою анкет, тестів, контрольних

запитань, комп'ютерів, що визначають фізичний стан, успіхи у навчанні, рівень інтелекту, спеціальні здібності, інтереси, риси характеру обстежуваного[9, 14].

Розглядаючи організацію профорієнтації з молоддю у США, необхідно зазначити, що у країні є як приватні агентства, так і спеціальні центри професійної орієнтації при коледжах і університетах, що створює конкуренцію у сфері обслуговування запитів молоді.

До вибору професії готують на всіх етапах навчання в школі. На першому етапі (початкова школа – I-IV класи) ставлять мету виявити індивідуальні нахили і здібності кожної дитини. Для роботи з учнями цього віку створено науково обґрунтовані серії тестоподібних методик. Багато уваги приділяють трудовому навчанню. Так, для праці, що має назву «Ремесла і мистецтво», відведено по п'ять годин на тиждень. Крім практичних занять, часто використовують такі форми і методи роботи, як екскурсії, ділові ігри, бесіди, спостереження, анкетування, вивчення літератури, виставки, дискусії тощо. Отже діти є не тільки об'єктами професійної орієнтації, а й активними її суб'єктами. Другий етап включає молодшу середню школу (V-IX класи). Її американські педагоги називають «дослідницьким»: учні вивчають самі себе, характер різних видів праці, основи виробництва, набувають практичних умінь і навичок обробки різної сировини [9]. У школах активно використовують метод проєктів, ділових ігор, розв'язання проблемних ситуацій. Методики проведення сюжетно-рольових і ділових ігор імітують діяльність різного фаху, а також вирішення проблемних ситуацій. Третій етап навчання – старша середня школа (X-XII класи). Навчальний процес диференційований за профілями. Під час підготовки до роботи за обраною професією учні спочатку вивчають загальноосвітні предмети в школі, а потім працюють на підприємстві або в установі, де оволодівають спеціальністю. Тут школяр має змогу «приміряти» до себе обрану професію і випробувати свої сили, що полегшує вибір майбутнього трудового шляху [9].

Наголосимо на тому, що у Франції на відміну від більшості інших країн, професійною орієнтацією керує один орган – Генеральна інспекція з питань шкільної і професійної орієнтації при Міністерстві національної освіти. Відповідає за організацію професійної орієнтації конкретна особа – радник, який є центральною ланкою в цій системі. Відзначимо те, що радник незалежний від шкільної влади, бо виконує свої обов'язки за вказівками служби професійної орієнтації. Він володіє інформацією про загальноосвітні і професійно-технічні (муніципальні й приватні) навчальні заклади всіх рівнів, про розвиток теоретичних концепцій і практичних досягнень у галузі педагогіки, про попит на робочу силу на ринку праці в найближчому і віддаленому майбутньому [12].

Профорієнтаційна робота активізується в V-VI класах, коли збирають інформацію про учня для вибору ним сфери майбутньої трудової діяльності. В країні опрацьовано систему довготривалих спостережень за підлітками в школі, потім у професійно-технічних навчальних

зкладах і на виробництві шляхом ведення карток [15], що дають змогу зібрати як об'єктивну інформацію про особистість школяра, так і відомості про динаміку розвитку професійно важливих якостей. Зауважимо те, що для Франції, так і для деяких інших країн, характерна «тестова хвороба» – широко практикують психотехнічні тестові іспити, для визначення нахилів і здібностей молодшої людини.

В наш час у більшості розвинених країн діють різні за функціями служби психологічних, профорієнтаційних, медичних, інформаційних та інших напрямів орієнтації. У позашкільних службах працюють радники (консультанти) з питань орієнтації, їхня діяльність у кожній країні має певні особливості, проте можна виділити й загальні функції: вивчення учнів, їхніх індивідуальних особливостей за допомогою тестових досліджень, соціологічних методів; інформування школярів та їх батьків про систему освіти, основні тенденції розвитку видів праці, можливостей працевлаштування; консультування учнів та їхніх батьків з питань навчального і професійного вибору; забезпечення зв'язків школи з різними підприємствами, з діловим світом; проведення досліджень, спрямованих на підвищення ефективності профорієнтаційної роботи. Останніми роками поглиблюється взаємодія внутрішньошкільної і позашкільної систем орієнтації, посилюється співробітництво радників із школою, їх функції розширюються, охоплюючи практично всі аспекти підготовки учнів до вибору напрямів навчання і професії [12, 16].

Таким чином, ефективну підготовку учнів до професійного самовизначення можна забезпечити лише за умови широкого використання досвіду вітчизняних і зарубіжних теоретиків і практиків професійної орієнтації. Підготовка учнів до вибору професії повинна базуватися на науково обґрунтованій теорії і методології, в основу яких покладено відповідні факти, закономірності, принципи, форми і методи роботи.

Отже, при розробці соціальної технології профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю в Україні, на наш погляд, доцільно враховувати такі аспекти:

- розробка на національному, регіональному рівнях спеціальних програм з навчальної і професійної орієнтації;
- забезпечення навчальних закладів фахівцями з питань вибору професії;
- урахування індивідуальних інтересів, нахилів, здібностей молодих людей; систематичне спостереження за становленням і розвитком особистості школяра;
- використання комп'ютерів, відеозаписів, апаратурних профдіагностичних методик для поглибленого дослідження індивідуальних якостей школяра;
- викладання в школах спеціальних предметів, що ознайомлюють учнів з основами сучасного виробництва; застосування активних форм навчання і виховання (тренінги, ділові ігри тощо) з метою професійної орієнтації;

- активне включення учнів у трудову діяльність, для випробування сил за вибраною професією; наявність широкої мережі профконсультаційних пунктів;
- забезпечення навчальних закладів літературою з питань професійної орієнтації; урахування потреб ринку праці, регіональних особливостей краю.

Література:

1. Социология: Словарь-справочник. Т.2.: Отдельные отрасли социологического знания. – М., 1990. – С. 212.
2. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги: в 2 т. - М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива». Т.1: Чары Платона. - 1992. - 448 с.
3. Афанасьев В.Г. Человек в управлении обществом. – М., 1977. – С. 23-46.
4. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология. – М., 1976. – С. 3-18.
5. Марков М. Технология и эффективность социального управления. – М., 1983. – С. 15-34.
6. Зайцев А. Внедрение социальных технологий в практику управления // Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. – М., 1989. – С. 6-19.
7. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Кишинев: «Центральная типография», 1997. – 352 с.
8. Макаревич В.Н., Слепенков И.М. Технологический подход к освоению социального пространства (метафорические заметки о социальной инженерии) // Информатизация и технологизация социального пространства: Материалы к I Международному симпозиуму по социальным технологиям. – М., 1994. – С. 14-19.
9. Профессиональная ориентация молодёжи / под ред К.К.Платонова – М.:Высшая школа, 1978. – 271 с.
10. Тхоржевский Д.О., Вихрущ А.В., Кухарський В.М. та ін. Трудова політехнічна школа: міфи і реальність (1917-1941рр.). – К.:Укр. Пед ун-т ім. М.П.Драгоманова, 1994. – 135с.
11. Профессиональная ориентация учащихся: Учебное пособие / А.Д. Сазонов, В.Д. Симоненков, В.С. Аванесов, Б.И. Бухалов. – М. Просвещение, 1988. – 223 с.
12. Дармодехин С.В. Учебная и профессиональная ориентация (опыт развитых стран)//Педагогика. – 1990. – №9-10. – С. 113-118.
13. Профессиональная ориентация молодёжи / Под ред А.Д. Сазонова, Н.И. Калугина, А.П. Менщикова и др. – М.: Высшая школа, 1989. – 272 с.
14. Новикова Т.Н. Тенденции развития профориентации в ФРГ, Швейцарии и Англии // Подготовка школьников к выбору профессии в условиях районной и городской службы профориентации: Сб.науч.трудов. – М.:Изд-во АПН СССР. – 1990. – С.75-78.
15. Михайлов И.В. О профориентационной работе во Франции //Вопросы психологии. – 1985. –

№5. – С. 158-163.

16. Джеремі Сюрр Проект TACIS «Підтримка розвитку активної політики зайнятості в Україні»
//Україна: аспекти праці. – 1998. – № 6. – С.45-48.

